
да лъжеш с устата си (Притчи Соломонови 24, 28), като се обръща внимание на превръщането на човека, изричащ лъжа, в инструмент на злото: *Каквото е чук, меч и остра стрела, такова е човек, който лъжесвидетелства против ближния си* (Притчи Соломонови 25, 18), на погубването на собствената душа: *Клеветни уста убиват душата* (Притчи Соломонови 1, 11). *Лъжесвидетел не ще остане ненаказан, и който говори лъжа, ще загине* (Притчи Соломонови 19, 9).

Но в текст от Библията се среща и положителна оценка на лъжата **лъжа за спасение на невинни създания** (Изход 1, 15-21); **лъжа за спасение на чужд живот** (Иисус Навин 2, 1-6); **лъжа за собствено спасение** (и добри хора прибягват до лъжа, за да спасят живота си) (Матей 26, 69-75).

Лъжецът обикновено е и крадец, и измамник. Този, който лъже събира повече недостатъци в себе си. Недоверието в общуването се приема като социален регулатор. Не случайно срещаме пословицата: *Почтен човек лесно е да го излъжеш*. Според народната култура на лъжеца не може да се вярва дълго. Лъжата винаги излиза на яве. Тя не носи никакви ползи както на самия лъжец, така и на слушателя. Вреди на отделния човек и на обществото, но понякога помага. Отношението към нея е амбивалентно. В паремииите срещаме и иронично отношение: *Помни кога от майка си е бозал. Ял на бащиното си кръщене каша*. Затова, когато характеризираме лъжата винаги оценяваме нейния субект и обект. Тя не може да бъде оценена извън това отношение и без сравняването ѝ с истината.

Мария Китанова

DOI 10.31168/0434-3.2.4

II. 4. Младостта като ценност според представите на българите в миналото⁵¹

Според възрастовата психология човешкият живот се разделя основно на четири етапа – детство, младост, зрялост и старост. Това

---

⁵¹ Разделът е по проект „Езикова и етнокултурна динамика на ценностите в славянския свят“, #472-LED-SW; ДО 02/5 от 24.07.2018 г. – 2020 г. Програма ERA NET RUS.

са периоди от живота, които не са строго установени, но които имат своите специфики не само по отношение на развитието на отделния индивид, а и в историческото развитие на човечеството като цяло и на всеки народ поотделно.

В различните исторически времена и при различни социокултурни условия обществените нагласи спрямо отделните етапи от човешкия живот, както и стереотипите при възприемането им се променят. В нашето съвремие идеята и възможността за учене през целия живот се налагат все повече и така, както откритията в медицината отлагат старостта в биологичния аспект на този концепт, така и промените в обществото отлагат социалната и психологическата старост, което е видно и от наложилият се напоследък девиз: „40 е новото 20“ и дори „60 е новото 30.“

Очакванията и нагласите на обществото, определящи кое е подходящото поведение на индивида във всеки един период от житейския му път, се променят спрямо предходните и при последващите поколения. Ярък пример и доказателство за това е една широко известна паремия: *Ако до двайсет години човек не е млад, до трийсет не е умен, до четирист не е богат, никога вече не става такъв.* Днес можем да кажем, че тези толкова фаталистично звучащи възрастови граници са се отдалечили във времето поне с десетина години. Но независимо от това какви точно са тези социални очаквания и как точно се разполагат границите между отделните възрастови етапи, за всеки исторически период те са нормативни, имат статута на неписан кодекс.

Разглеждането на българските пословици и поговорки, репрезентиращи концепта *младост*, позволява да се върнем назад във времето и да установим какви са били нагласите на традиционния българин по отношение на младостта, какви са били очакванията му спрямо младите хора и как е оценяван този своеобразен ресурс на/от народа ни.

В изследването ще се водим от разбирането за концепта като за културнозначима същност, която се характеризира с *полиапелуруемост* – в плана на изразяване включва ключовата дума, нейни деривати, синоними, фразеологизми, паремии и др., както и неезикови репрезентанти („синонимизирани символи“). В плана на съдържание на концепта се включват *понятието* и т. нар. *културен фон*. *Концептът* притежава аксиологична стойност. Структурата му се състои от три основни съставни части – *понятийна, образна и част на значението*.

В настоящото изследване ще се търсят ценностно ориентираните стереотипи в езиковото съзнание на българина от миналото по отношение на младостта, ще се открият ценностните доминанти на концепта *младост* като елемент на мегаконцепта *възраст* в провербиалния фрагмент от българската езикова картина на света, като за целта ще се съсредоточим върху *понятийна съставна част*, т.е. ще очертаем неговата признакова структура.

Лингвистичният материал за изследването е ексцерпиран от *Българска народна поезия и проза. Предания, легенди, пословици и гатанки*, (БНПП 1983), *Български пословици и поговорки* (Григоров 1986), *Български притчи или пословици и характерни думи, събрани от П. Р. Славейков* (Славейков 1972), *Съпоставителен речник на пословици, (български, руски, английски, френски, немски, латински)* (Влахов 1998).

За ключова дума на концепта е определена не лексемата *млад*, а *младост*. Причината за това е фактът, че въпреки че е словообразователен дериват на първичния номинатив *млад*, където „начинът за обозначение на възрастовия признак се открива единствено по етимологически път“ (Митев 2012, 130), съществителното *младост* като абстрактно съществително отразява идеята за втория етап от житейския път на човека в чист вид, без да се съотнася към конкретен субект, определян като носител на качеството ‘млад’.

В психологията възрастта се разглежда като многомерно понятие, в което се сегментират категории като хронологична, биологична, психологическа, социална възраст. Ексцерпираните паремии прекрасно демонстрират способността на нашия народ да анализира и интерпретира. Те могат да послужат като доказателствен материал на много от теориите на т. нар. *възрастова психология*.

Хронологичната възраст, това са изминалите години след раждането на човека. Те обаче не са показател за възрастта сами по себе си. Те по-скоро са маркер на събития, преживявания, на натрупан житейски опит и това оказва влияние върху поведението на човека. Затова народът съветва: *Не питай старило, а питай патило*. И все пак, младият човек обикновено все още е беден откъм преживявания, които да формират неговата памет, да станат каузатор на съзряването: *Млад без памет, стар без ум*. А каква е хронологичната граница на младостта – както вече посочихме, народът ясно е определил: *Ако до двацет години човек не е млад, ... никога вече не става такъв*.

По-нататък в текста ще потърсим концептуалните признаци, които поясняват какво за българина означава „да бъдеш млад.“

От гледна точка на хронологичния аспект на младостта, за българина тя не е ценност, тъй като не е гаранция за по-дълъг живот. Той е разбрал: *Смъртта не гледа стар ли си, млад ли си. Смъртта с ред не иде (ходи). Агнешките кожи са по-много на пазар от овчите. Смъртта не гледа ни старо, ни младо. Смъртта не гледа никого в мустаките. Стар поп колко млади опява!*

Хронологичната младост обаче, може да не съвпада с **биологичната**, с показателите за биологично здраве. Затова народът твърди: *Млад е, който е здрав.*

Според българина ‘естествената красота е неоспорим маркер за биологичната младост’ на човека. *Хубавело младо, краставело старо.* Той знае: *Която мома много са труфи, (кити), тя е остаряла.* Биологичната възраст на човека може да бъде приблизително определена по някои външни показатели като появата на половите белези, набождането на брадата: *Момче со мустаки, мома со боски лесно не са учат.*

Последната паремия прекрасно демонстрира и наблюденията на българина по отношение на третия аспект на категорията възраст – **психологичния**. Според психолозите той се свързва с адаптивните способности на индивида, а според българина в миналото – етапът на младостта се характеризира с обратнопропорционално отношение между броя на годините и способността за учене. Подобно на теорията на един от известните психолози на развитието – Жан Пиаже (Пиаже 1992), традиционният българин също поставя знак за равенство между учене и адаптиране. Словосъчетанията *момче со мустаки, мома со боски* се възприемат като оксиморони и внушават по-скоро преминаването към следващия етап на категорията възраст – зрелостта. Същият концептуален признак е залегнал и в иронично звучащото обръщение към възрастния човек: *Учи, дядо, на старост, що трябало на младост.* Един от признаците на изследвания про-вербиален концепт ‘младостта е период на лесно усвояване и бързо приспособяване’, е реализиран в следните примери чрез фитометафората човек – дърво: *Пъртът, доде е млад, трябва да се превива. Само младото дърво се превива. Доде е младо дървото, превиваш го, накъдето щеш.* Или чрез зоометафората човек – животно: *Отрежи му ноктите дори е младо.* Паремията е изградена на основата на аналогия между опитомяването на животно и възпитаването/опитомяването на човека.

Воден от разбирането, че с нарастването на възрастта и с излизането от периода на младостта способността за адаптиране намалява, българинът е създал умотворения, които звучат като прескрипции за социалната реализация на младия човек и които в традиционното общество имат функцията на норми: *Или са млад жени, или са млад калугери. Рано ручай, не май се; млад се жени, не кай се; Я са млад жени, я са млад покалугери. Млад са жени или млад са калугери.*

Тези паремии ни позволяват да насочим вниманието си и към четвъртия аспект на категорията възраст според психологията на развитието, а именно **социалната възраст**, тъй като в тях са маркирани двете възможности за младия човек по пътя на преминаването му към зрелостта. Както знаем, и сватбата, и замонашването са ритуали на инициацията, на своеобразна смърт и на прераждането в друг живот, в друг социален статус.

Във всяка култура съществуват негласно възприети социални очаквания, своеобразно „социално разписание“ или „социален часовник“ (според теорията на немския психолог Ерик Хомбургер Ериксон), определящ времето за важните преходи в живота на индивида. Тези очаквания оформят „културния прототип за очакваното развитие на жизнения път“ (ВП).

Социалната възраст се отнася до социалните роли в които патриархалното общество постулира, че трябва да е встъпил всеки негов член на определена възраст. Отнася се и до очакванията, които обществото има спрямо своите членове. Именно този аспект на младостта позволи в плана на изразяване на провербиалния концепт *младост* да бъдат включени и паремии, съдържащи лексемите *мома*, *момичка*, *момък*, *ерген*, *девойка*, *девоая* и др. Всички те са обединени от факта, че съдържат семите 'млад' и 'неженен' като част от своето лексикално значение. Ексерпираниите паремии, вербализиращи концепта *младост*, демонстрират факта, че социалната възраст невинаги съвпада с хронологичната. Това народът фиксира например в оксимороните *стар ерген*, *стара мома*, *прерасла девойка*, *млади баби*, *млад старейшина*, *млад господар: Стара баба за работа, а на млада за срамота. Свето ми се върти из главата, като на прерасла девойка женяне. Тежко в село на млад старейшина. На бял кон и на млад господар мъчно са шета.*

Разминаването между биологичната младост и социалната зрялост е отчетено и в пословицата: *Горе момичка, доле вдовичка; Постояла погача по-добър гост очаква.* Атрибутивната синтагма *постояла*

погача носи в себе си идеята за мома, преминала негласно определената в патриархалното общество възраст, в която момата би трябвало да се омъжи.

Младостта като етап от физическото, психическото и социалното развитие на човека се характеризира както с положителни, така и с негативни конотации.

Паремииите, които са част от плана на изразяване на концепта *младост*, позволяват да бъде изведено голямо разнообразие от признаци, подчертаващи положителните страни на младостта и определящи я като ценен ресурс за българина.

Положителните конотации на младостта в пословиците и поговорките се свързват с начина на възприемане на света: ‘младостта е лишена от грижи’ *До младост е се радост*. За младия човек е характерно веселието: *Млада и весела, како некоя росна салата*. В този период от човешкия живот трудностите се понасят лесно и не тежат на човека. *Гладост не познава младост*;

‘младостта прави човека привлекателен и желан партньор’: *Кога бях млад и зелен, бюлюк моми след мене; кога остарях, рояк мухи на мене*.

‘Младостта е ценна и поради това, че е кратка, тя няма да трае вечно’: *Няма сенет от бога да бъде вечно млад. Младост до време, старост до гроба*.

Една от основните разлики според психолозите в мисленето, в начина по който старият и младият виждат света, е усещането за времева перспектива. За житейския път на човека определяща е времевата взаимосвързаност на по-ранните и по-късните етапи на човешкия живот. От една страна, паремииите регистрират стереотип в поведението на младия човек, който е ръководен от т.нар. дифузна времева перспектива – за младия човек няма минало, няма бъдеще, бъдещето му се струва далечно и неясно, за него само мигът има значение, важен е моментът, наличното тук и сега. *Старите приказват какво са правили, младите — какво правят, а лудите — какво ще правят*. Младият човек не мисли за последствията, той няма задръжки, което изравнява поведението му с това на лудите: *Младост и лудост две близнета. Младост, лудост – мътна вода*. или с това на пияните: *Пиянството от младостта надминува пиянството от виното*. И докато народът осъжда пияниците, то на грешките в младостта се гледа снизходително. Младият човек има цял живот пред себе си да се поправи.

Това е и причината в полето на разглеждания провербиален концепт да присъства признакът ‘младостта е период на оптимизъм’. Тя позволява на човека да види живота си като перспектива на развитие, да го възприеме през призмата на бъдещето. Миналото със своите неуспехи и проблеми все още не тежи като житейски опит (както е при старите), затова младият човек е опиянен от прелестите на живота, чувства се окрилен от мечти и възможности: *Старите им се чудат на младите оти си летаат со умоите.*

‘Младостта дава на човека неограничени възможности’: *За младите е векот, а за старите катот.* Д. Митев в „Категория возраста“ отбелязва, че праслав *векъ се отнася към обозначаване на вечността. С нея се е обозначавал целият жизнен цикъл – от долната граница, т.е. раждането, до горната граница – смъртта. Позовавайки се на данни от македонските диалекти, той обобщава, че „славянското *векъ е означавало не само затворения кръг на времето, но и такъв затворен кръг в пространството“, т. е. целия свят, откъдето Митев стига до извода, че в тази дума е заключен някакъв идеален пространствено-времеви континуум, в който се разгръща човешкият живот (Митев 2012, 57). Тези наблюдения се потвърждават и от посочената паремия, където *векът* и *кътът* встъпват в отношения на контекстова антонимия и очертават в опозиция двете ключови пространства за древния човек – безопасното усвоено пространство и пространството извън границите на своето, където младият човек трябва да премине през своята инициация и да се завърне в новата социална роля на равноправен член на общността. Така тази паремия встъпва в синонимични отношения с паремията *Света е на младите.*

‘Младостта е период на мечти и желания’: Ако в този период човек не си позволи свободата да мечтае, то няма кога. Паремията *Младо не пожелило, старо не спечелило.* фиксира отклонението от нормата. ‘Младостта е начин на мислене и поведение, на възприемане на света’: *Стария с виното девојак става; Виното и баба подмладява.* Глаголът *подмлявам* е с ефективно-комуникативен НД, тъй като „неговата семантична характеристика включва координиране между две подредени състояния, насоченост към ново, определено от глаголната основа състояние“ (Иванова 1974, 46). Виното позволява на човека да се отърси от грижите и тревогите на старостта и да се върне към онова състояние на безгрижие и доволство, приписвано на младостта: *Иргенлък, мамо, пашалък, моминство — царство, везирство.*

Младостта е ценност, която народът поставя по-нагоре в аксиологичната скала от парите и богатството: *Пусто остана имане, кога минали млади години.*

Младостта е времето, когато проличават умствените качества на човека: *Ако няма мозък в младица, не го търси в бяла брадица. Каквато го люлка залюляла, такваз го и мотика закопала. Какъвто беше Петърчо, такъв е и Петър;* В регистрираният антропоним – *Петърчо* семата ‘младост’ присъства благодарение на умалителната наставка и отнася посоченото име към групата деминутиви, чиято семантична функция се свързва с означаване на ‘*по-малък по възраст*’. Като репрезентанти на концепта *младост* се приемат и други паремии, които го представят имплицитно – в тях липсва пряка лексикална номинация на концепта, а идеята за младостта се носи от противопоставянето на лексеми, които са в хипонимно-хиперонимни отношения: *Родил се теле, умрял вол.*

Човекът в периода на своята младост е уважаван преди всичко заради физическата си сила и издръжливост: *Млад да работи, стар да наставлява. Млад работи, стар ум давай.*

В полето на изследвания концепт присъстват и редица признаци, насочващи към отрицателните конотации на младостта:

За младостта са характерни редица пороци и слабости, като например липса на формирани умения: *Младо лозье, кисело гроздье. Незряло гроздье не е вкусно, а младо момче не е изкусно. Нова къща и млада булка, боже опази.*

Младостта е свързана с липсата на опит: *Хванала са млада невеста за работа, излезъл ѝ прищ, Девет момка за кош слама. Дето има мома, вода няма, дете има ерген, дърва няма. Господ да те пази от млад чорбаджия и конь аджамия.* В последната паремия концептуалният признак ‘младостта е период на неопитност’ се извежда от имплицитно заявената синонимия между прилагателните *млад* и *аджамия*. Второто е от арабски произход и съдържа в себе си семите ‘млад’, ‘неопитен’, ‘наивен’, ‘глупав’.

Именно поради тази причина – липсата на знания и опит – младостта е период, в който към човека се отнасят с неуважение и пренебрежение: *Млад бях: « Мълчи, ти не знаеш », остарях: « Че кой та пита.» Млад си — зелен си, стар си — изкуфял си.*

‘Младостта е време на неразумно поведение, на нетърпение’: *Треската е от млада булка по-белалия, иска да я икрасосваши.*

Младостта е и период на наивност и необиграност: *Еще на лопощ пикае. Вчудва се като младо ере на нов сняг. Стар кот млади мишчета лови.*

Младостта се свързва и с неадекватно поведение, липса на такт, нарушение на неписаните морални и етични норми: *Видяла мома смешино, насмяла се грешно.*

Както горната паремия, така и следващите позволяват концептът *младост* да бъде погледнат и в джендърен аспект, тъй като в тях изрично се подчертава липсата на предвидливост, липсата на ум в прагматичния аспект на неговото значение у младата жена, вербализирана в следващите паремии с лексемата *мома*: *Обича момата хорото и зела мъж цигулар. Питай момата кого има на очи, циголаря ще посочи. Попитай момата кога иска да земе, ще видиш, че я блазни гьдуларя.* Те ясно фиксират джендърните стереотипи на българина относно поведенческите особености на младата жена.

Още по-ясно разбирането за джендърните роли на младата жената в патриархатното общество са изведени в следните пословици: *Търпи, млада невеста си. Търпи, млада невесто, мъж е туй.* В тях ясно е открояна нейната второстепенна, маргинализирана роля, отредена ѝ по два признака – младост и биологичен пол.

В българските паремии младостта се асоциира с бедността, затова народът констатира: *Младо без парица, старо без душица. Младо не спастрило, старо не скастрило.*

Затова една голяма част от паремииите представляват своеобразни предписания за това как би трябвало да се държи младият човек, за да бъде добре на стари години. *Кой не друса на младост, он подлага рака на старост. Кой що на младост дене преспива, на старост ке гладува. Кой що сакат да си починет на старост, нека се помачит намладост. Който иска да почива на старост, да се труди да спечели намладост. Който млад поспива, той стар попостя. Излежавай се млад, да мреш на старост от глад. аквото придобиеш на младост, то ще ти остане на старост. Почитай старите, доде младейш, да та почитат, като остарейш.*

Младостта като красив външен вид не е ценност сама по себе си. Тя е само видимото, а традиционният българин отдавна е разбрал, че няма съответствие между видимо и същност. *До очи младост, до зъби сладост.* Младостта е нещо временно, тя бързо отминава и от нея не остава и помен: *Младост до време, сладост до уста.* При съпоставка

с възрастния младият човек отстъпва на заден план, затова императивно оформените изказвания формулират категоричното си предпочитание на възрастта пред младостта: *Младо хвали, старо либий. Либий младо, земи старо. Младо либий, старо земи.*

Според лингвокултурологията в плана на изразяване на концепта се включват и антонимите на ключовата дума-репрезентант, затова отделяме специално внимание и на онези паремии, които вербализират концепта старост, но в тях много ясно, макар и имплицитно, се усеща съпоставянето с концепта *младост*. В някои от тях непрякото противопоставяне се осъществява с помощта на логическото ударение, което народът поставя върху прилагателното със значение стар като част от атрибутивната синтагма: *Дърто гърне сладка чорбица вари; За семе стара краставица; Старо куче овце варди*; В други паремии признакът ‘младостта е по-ценна от старостта заради своя опит’ се извежда благодарение на сравнителната степен на прилагателното или на наречието, което води до подсъзнателното и неволно продължение на твърдението с ‘от младото’: *Старо гърненце по-сладко варивце изварява; Старият вол по-дълбоко оре; У старо гърне по-добре са чува.*

В езика обикновено се вербализира особеното, отклонението от правилото, затова и тези паремии, в които присъстват противопоставителните съюзи *а, ама, и* (в същата функция), дават основание да бъде изведен концептуалният признак ‘младостта е време на небалансирано, неразумно поведение, време, в което човек допуска грешките на младостта’: *Остаре, побеле, а умът му не дойде; Остаре, обеле и умот во главата не му дойде; Остарял, а ум не добил; Остарял, ама от търсата си не са оставил; Главата му побеле, умът му не дойде; Остарял, а ум не добил.* (Кирилова 2017, 69)

Поради всеизвестната особеност на пословиците и поговорките са фиксират стереотипното в поведението на даден народ, да вербализират натрупания социален опит, те обикновено представат гледната точка на опитния, на възрастния и така всъщност би трябвало да подчертаем, че аксиологията и характеристиките на младостта са обобщени през призмата на зрелостта и старостта. Въпреки това в българската провербиална картина на света е зафиксирани и „гласът на младите“. Пословицата *Затуй ли съм млад-зелен, за тъз дърта кошница?* изразява възмущението на младия човек от неравностойния избор и препраща към практики, типични за българския народ в миналото, а именно в последния момент преди венчавката годеницата да бъде

сменена и заменена от по-старата сестра, която, преженена, трудно би се омъжила (Хаджийски 1974, 449). От друга страна, цитираната паремия дава прекрасна възможност да се вгледаме в творческия гений на българския народ и да се насладим на поетиката на колективния творец. Използвайки дисфемизма *дърта кошница* субектът дава недвусмислената си оценка на старостта, а семантичните деривати/метафорите *млад-зелен* и *кошница* имплицитно насочват към дихотомиите живот – смърт; естествено – изкуствено (сравни жизнеността и гъвкавостта на младото клонче и сковаността на вече изсъхналата пръчка, от която е направена кошницата).

И така, в провербиалния фрагмент от българската езикова картина на света концептът *ум* се реализира чрез ключовата дума *младост*, чрез съществителните *младица*, *иргенлък*, *моминство*, чрез форми на субстантивираното прилагателно *млад*, чрез атрибутивни синтагми, в които в ролята на определител встъпва прилагателното *млад* или други прилагателни имена, в чието значение се откроява семата ‘млад’ – *агнешки*, *крехък*, а в ролята на определяемо са реализирани лексеми, които обозначават предмети от живата природа като *трева*, *лозе*, *дърво*, *върба*, *яре*, *мишчета*, *кожа*: *младо лозье*, *млада трева*, *младо ере*, *младо дърво*, *крехка върба*, *млади мишчета*, *агнешка кожа*. В други случаи вторият елемент от синтагмата фиксира определена социална роля: *млад оженя*, *млада булка*, *млада невеста*, *млада баба*, *млад старейшина*, *млад господар*. В някои от паремииите младият човек се визира чрез лексеми, обединени от наличните в тях семи ‘човек’, ‘млад’ и ‘необвързан, неженен’: *момче*, *мома*, *момиче*, *девоаяк*, *девойка*, *ерген*.

Това многообразие в знаковото изражение на провербиалния концепт младост, маркираните фитоморфни и зооморфни метафори са свидетелство за неговата архаичности и за аксиологичната му стойност за традиционния българин. Изведените концептуални признаци представят четирите основни аспекта на категорията възраст, така както те са фиксирани и в трудовете по психология на развитието, а също и амбивалентната оценка, която притежава *младостта* в провербиалния фрагмент от българската езикова картина на света.

Йоанна Кирилова